

התפילה שבכתב מן הגניזה : צורתה הפיסית ויחסה אל התוכן

ש"ק רייף

יש בדיחה מפורסמת המתייחסת להבדל בין הגישה ההיסטורית והמעשית של חכמת ישראל (Wissenschaft des Judentums) לבין שיטת לימוד הטקסט הרווחת מאז ומתמיד בישיבות. לפי הבדיחה הזאת, הבחור העילוי מסוגל להסביר את דעותיו של האמורא אב"י בכל דקדוקיהן ופדטיהן, ואילו החוקר המדעי מתמחה בצבע המכנסיים שלו. אין ספק שבלי ידיעת המקורות ופירושם הנאמן, קשה לבנות תיאוריות היסטוריות משכנעות ולבוא לידי מסקנות המניחות את הדעת לגבי הספרות.¹ מאידך, רוב המלומדים של ימינו היו מודים ומתוודים בכך שחלק בלתי נפרד מהבנת הטקסטים הריהו המודעות למלוא הנסיבות בהן נוצרו ונמסרו נוסחי הספרים מדור לדור. והלא חיוני הוא למנות בין הנסיבות האלה לא רק את הלשון ואת התוכן של הספרות אלא גם את הפרטים הפיסיים השייכים לכל ענפיה, שכן תולדות התהליך בו נמסרו הספרים תלויות הן במידה משמעותית בכלים שהיו ישיגים לסופר ובשיטות הכתיבה וההעתקה בהן השתמש הוא בעת עבודתו.² יתר על כן, ההיסטוריונים של

1 יצא לאור באחרונה ספר הדין בזהירות ובתבונה במתחים השוררים בהשכלה הגבוהה אצל היהודים במאה העשרים, בפרט במכון למדעי היהדות של האוניברסיטה העברית בירושלים. המחבר הוא D. N. Myers ושם הספר הריהו: *European Re-Inventing the Jewish Past: Jewish Intellectuals and the Zionist Return to History* (Oxford, 1995).

2 מבין המחקרים הדנים בהיכטים הכלליים של הנושא, ראויים לציון מיוחד: R. Reed, *Ancient Skins, Parchments and Leathers* (London-New York, 1972); E. G. Turner, *The Typology of the Early Codex* (Philadelphia, 1977); J. Vezin, "La Réalisation Matérielle des Manuscrits pendant le haut Moyen Age", *Codicologia*, 2 (1978), pp. 15-51; C. M. Roberts and T. C. Skeat, *The Birth of the Codex*² (London, 1983); R. H. Rouse and M. A. Rouse, "Codicology, Western European", *Dictionary of the Middle Ages*, 3 (New York, 1983), pp. 475-478; M. Bet-Arié, "How Hebrew Manuscripts are Made", *A Sign and a Witness: 2,000*

הספרות הכללית מדגישים כיום עד כמה חשוב הוא לשים לב לאפשרות שלעתים קרובות מדובר במסירה שבעל פה ולא שבכתב, ולהבין ששתי השיטות תורמות באופן ניכר להתפתחותו של מבנה היצירה הספרותית.³ על החוקרים מוטלת, אפוא, החובה לגלות שכבה אחרי שכבה בתהליך הזה וכן לבוא לידי הערכה כוללת ויותר מדויקת של מגמת המספר (בעל פה), תפקיד הסופר (בכתב), ומבנה הספר בהתפתחות הספרות.

אם חשובים הנימוקים האלה להיסטוריה של הספרות, חשיבותם לתולדות התפילה כפולה ומכופלת, בהיות שרק לפני אלף ושמונה מאות שנה נבראו עצמות הנוסחים וחלפו עוד שש מאות שנה עד שהחל הסידור לקרום לו בשר ועור. האתגר העומד אפוא לפני החוקרים המבקשים לשחזר את קורותיהם של הנוסחים האלה בתקופות התנאים, האמוראים, והגאונים, וכימי הביניים הקדומים, הריהו בכך שנדרש מהם להתוות את תוואי התהוותם ולקבוע באיזו מידה ועד כמה הושפע הוא, מחד גיסא, משיטת המסירה, ומאידך, מטיב החומר הגולמי שעמד לרשות הסופר אשר עיצב את הטקסטים. ברור הוא שבמסגרת מצומצמת זו לא ניתן לדון אלא באחת משתי ההשפעות האלה על התהליך, ולו רק בקיצור. כיוון שהמתמחים בתולדות התפילה מתנצחים לאחרונה (אם כי עד כה טרם נאמרה המלה האחרונה) על היחס בין תפילה שבעל פה ובין זו שבכתב,⁴ ואילו בדרך כלל התחמקו בעבר מלטפל בצורתם הפיסית של סידורי התפילות הראשונים ושל העתקת נוסחיהן, מובן מאליו שכדאי להפנות פה את תשומת לבנו לבעיה המוזנחת הזאת. לפני ארבע שנים פרסמתי מאמר באנגלית המוקדש להבטים הקודיקולוגיים של תולדות התפילה, בו ניסיתי להציע לקורא סקירה כללית שדנה בהתפתחויות הכלליות מתקופת המקרא עד ימינו אנו.⁵ על אף שנגעתי אז בקטעי הגניזה הכוללים נוסחים מתפילות הקבע, הדיון היה מוגבל למדי וציפיתי להזדמנות אחרת לשוב ולדון

Years of Hebrew Books and Illustrated Manuscripts (ed. L. S. Gold; New York-Oxford 1988).

3 ראה R. McKitterick (ed.), *The Uses of Literacy in Early Mediaeval Europe* (Cambridge 1990); M. J. Carruthers, *The Book of Memory: A Study in Medieval Culture* (Cambridge 1990); B. Gerhardsson, *Memory and Manuscript* (Uppsala, 1961).

4 ראה, למשל, את הדיונים בספרי: *Judaism and Hebrew Prayer* (Cambridge 1993), pp. 119–121, 136–140, 148–150 "Aspects of Mediaeval Jewish Literacy", *The Uses of Literacy* (note 3. above), pp. 134–155.

5 "Codicological Aspects of Jewish Liturgical History", *Bulletin of the John Rylands University Library of Manchester*, 75 (1993), pp. 117–131.

בסוגיה זו ביתר אריכות. הריני מודה בזה למכון ללימודים מתקדמים באוניברסיטה העברית בירושלים על כך שאיפשר לי לא רק לממש את השאיפה הזאת אלא גם שהעמיד לרשותי את המשאבים להבטיח שנה פוריה ומהנה.⁶ כל מי שיצא לחרוש בשדה הלימודים של הקודיקולוגיה חייב לקחת עמו צדה לדרך ממה שהכינו לו מלאכי בית-אריה, קוליט סיראט, עדנה אנגל ועמיתיהם במפעל הפליאוגרפיה העברית בספרייה הלאומית והאוניברסיטאית בירושלים.⁷ אמנם בהבדק הספרות המחקרית, המאמר הראשון המתגלה הוא זה שפרסם בית-אריה לפני שבע-עשרה שנה על "הפליאוגרפיה של קטעי הגניזה הספרותיים" ושם נמצא הטיפול הראשון בענייננו.⁸ אליבא דאמת, מסביר לנו בית-אריה שכתחום של חקר צורות הכתב, המלאכה עדיין מרובה ושההתקדמות במחקר שיטתי תלויה בממצאים מתוארכים. הוא מעיר שבקשר לקטעי הגניזה נאלצים אנחנו לחרוג מן העקרון להפריד בין חומר תעודתי לספרותי, ולנצל את מה שיש בתעודות, כדי לקבוע, לכל הפחות, את האזורים בהם נכתבו חלק מסויים מן הכתבים, ולהבחין בטיפוסי כתיבה אחדים המשתנים מאזור לאזור, ואף בתוך כל אזור. בסוף המאמר הוא מדגיש את חשיבותו של ההיבט הקודיקולוגי בעיסוק בקטעי הגניזה הספרותיים, תוך שהוא מזהיר שיש גם בגניזה קטעים מאוחרים מן המאה החמש-עשרה שמוצאם בספרד, ולא בארצות המזרח, דהיינו ארבע מאות שנה לפני כן. אף במאמרים שכתב בית-אריה לאחרונה, הוא מוסיף מידע והערות לענייננו. הוא מצביע על כך שחסרים ברוב קטעי הגניזה תאריכים, קולופונים ועדות לטכניקות הסופרים, ומסביר את התופעה הזאת על רקע שימוש מתמיד בחומר

6 חובה נעימה לי להודות למנהל המכון, פרופסור דוד שולמן, למנהל המשנה, ד"ר לור ברתל, ולראש קבוצת המחקר בנושא "ראשית התפילה בישראל", פרופסור ישראל תא-שמע, ולצוות העובדים במכון, על עזרתם הנדיבה. כמו כן, הריני אסיר תודה לעמיתי פרופסור יוסף תבורי עבור עבודתו הנאמנה והמסורה בהכנתם של מאמרי הקבוצה לפרסום, וכן לידידי ד"ר אביחי שבטיאל על הערותיו המועילות.

7 שלושת הספרים של בית-אריה הם (Jerusalem, 1981) *Hebrew Codicology*; *Manuscripts of East and West: Towards a Comparative Codicology* (London 1993); *The Makings of the Medieval Hebrew Book: Studies in Palaeography and Codicology* (Jerusalem 1993). ראה גם: Colette Sirat, *Les Papyrus en Caractères Hébraïques Trouvés en Egypte* (Paris, 1985); C. Sirat and M. Bet Arié, *Manuscrits Médiévaux en Caractères Hébraïques* (Jerusalem and Paris, 1972); ואת הריסטרציה של עדנה אנגל, "התפתחות הכתב העברי ממרד בר-כוכבא ועד שנת 1000" (חיבור לשם קבלת תואר דוקטור באוניברסיטה העברית בירושלים, תשנ"א), בשלושה כרכים.

8 תעודה 1: חקרי גניזת קהיר, בעריכתו של מ"ע פרידמן (תל אביב, תש"ס), עמ' 193-199.

הכתיבה, בידי יחידים, שגרם להתבלותו. אולם, מדגיש הוא שבקשר לטיפולוגיה של הכתיבות ולמעבר מקלף לנייר ישנו תיעוד משמעותי בטקסטים מגניזת קהיר.⁹ למרות הדיון המעמיק והנימוקים המשכנעים במאמרים האלה, יוצא מדברי המחבר שחקר הטיב הקודיקולוגי של קטעי הגניזה הספרותיים (להוציא את התעודות) עדיין בחיתוליו. בינתיים, מפעל הפליאוגרפיה העברית המשיך לאסוף את החומר המתוארך ולנתח את הנתונים, וכן הצליח לעיין בהתפתחות הכתב בקטעי הגניזה הקדומים עד המאה העשירית.¹⁰ אולם, אף אחד לא התרכז ולא התמחה בקטעי הגניזה הכוללים את תפילות הקבע, ולכן משימתי בזה הריהי לפתוח צוהר לתחום הזה, לתאר את המצב כפי שהוא נראה בעיניי, ולהסיק כמה מסקנות שיהיה אולי בכוחן לציין את הדרך למחקר יותר מפורט.

בראש ובראשונה כדאי לנו לסכם את הנסיבות בהן נמסרו התפילות גם לפני תקופת הגניזה הקלאסית (המאות התשיעית עד השתים עשרה) גם לאחריה. לית מאן דפליג שבימיהם של התנאים, האמוראים והגאונים הקדומים, קראו את ה"שמע" עם ברכותיו והתפללו את תפילת העמידה.¹¹ בקשר לנוסחים ולמסירתם לדורות הבאים, לא ברור אם הלכו בעקבותיהן של הקבוצות שצו לנו את מסורותיהן הליטורגיות במגילות מדבר יהודה, דהיינו אם קבעו את הנוסחים באופן חד-משמעי, ואם כתבו את ברכותיהם ואת תפילותיהם במתכונת של הקודקס. בהיות שהבעיה השנייה ולא הראשונה היא מעניינינו כאן, הבה נזכיר לנו אילו חומרי כתיבה עמדו לרשותם, אם נניח שהיה ברצונם

9 מלאכי בית-אריה, "תרומת הגניזה בפוסטאט לפאליאוגרפיה העברית", פעמים, 41 (תש"ן), עמ' 32-40; M. Bet Arié, C. Sirat and M. Glatzer, "Some Codicological Observations on the Early Hebrew Codex", *Codices Hebraicis Exarati Quo Tempore Scripti Fuerint Exhibentes*, 1 (Turnhout 1997).

10 ראה את מאמרו של בית-אריה "The Codicological Data-base of the Hebrew Palaeography Project: A Tool for Localising and Dating Hebrew Medieval Manuscripts", *Hebrew Studies* (ed. Diana Rowland Smith and Peter Shmuel Salinger; London, 1991), pp. 165-197 (repr. in M. Bet Arié, *Hebrew Manuscripts* [note 7, above], pp. 41-73).

11 היינמן, התפילה בתקופת התנאים והאמוראים: טיבה ודפוסי (ירושלים, תשכ"ד, תשכ"ר); אוסף מאמרים בשם *The Making of Jewish and Christian Worship* (ed. by P. F. Bradshaw and L. A. Hoffman; Notre Dame-London, 1991); S.C. Reif, *Judaism and Hebrew Prayer* (note 4, above), chapters 3-5, pp. 53-152; "תפילות החובה בישראל", תרביץ, נט (תש"ן), עמ' 397-441; "תפילת שמונה עשרה - עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה", תרביץ, סב (תשנ"ג), עמ' 179-223.

לשמור באמצעותם את נוסחי "עבודה שבלב". מוזכרים בספרות התלמודית שלשה חומרים ואלו הן: הפנקס, שהיה לוח כתיבה, לפעמים קשית, לפעמים רך; הדיפתר, שהיה חתיכת עור, לא מעובדת כל צרכה; והטומוס, שהיה מספר גליונות, מחוברים זה אל זה, לעשות מהם מין מגילה. במקרים מסוימים, אף הפנקס כלל יותר מלוח אחד שכן ליברמן זיהה אותו עם הקודקס, אך החוקרים הטילו באחרונה ספק בזיהוי הזה ונראה שהצדק איתם.¹² לא מן הנמנע הוא שלעיתים העתיקו בדיפתר טקסטים מקראיים שלא לשם שימוש ליטורגי בבית הכנסת בתור ספר-תורה או מגילה. אולם, השימוש השכיח ביותר בדיפתר, כמו זה בפנקס ובטומוס, היה לשם רשימת מידע לעת מצוא בתחומים יומיומיים כמו, למשל, מסחר, משפטים, וחינוך. עובדה היא שאין לנו עדות לשימוש בכתבי-יד שלמים בחוגים תלמודיים ובתור-תלמודיים, לשם העתקת ספרותם, מזמנו של בר-כוכבא עד המאה התשיעית.¹³ אכן יש תיעוד לספרות הזאת ולדומה לה בממצאים ארכיאולוגיים, אבל לקודקס היהודי אין לו שמץ של קיום טרם השתלט הממשל המוסלמי על ארצות מזרח התיכון.¹⁴ אם המצב היה כך לגבי הספרות הרבנית בכללה, לרבות התלמוד, המדרש והתרגום, נוכל להרשות לעצמנו להניח שאף התפילות, במידה שבכלל נמצאו בכתב, לא נכתבו אלא באקראי, בקיצור ולא כפרי עטם של סופרים מהירים.¹⁵

12 משנה, שבת יב-ד-ה, אבות ג:יז(טז), כלים כד:ז, בבא בתרא י:א, סוטה ב:ד; תלמוד ירושלמי, גטין מ"ט ע"ד, בבא בתרא י"ז ע"ג; תלמוד בבלי, בבא בתרא ק"ס ע"א-ע"ב, מגילה י"ט ע"א; ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ ישראל (ירושלים, תשכ"ג), נספח שלישי, עמ' 301-305; מ' הרץ, "הקודקס, הפינקס ולוחיות הדיו", תרביץ, נז (תשמ"ח), עמ' 151-164, "בשולי הקודקס והפינקס", תרביץ, נח (תשמ"ט), עמ' 523-524; ש"ז הבלין, "ממגילה לקודקס", עלי ספר, טז (תש"ן), עמ' 151-152, 160-161; מ' בר-אילן, "המעבר ממגילה לקודקס (מצחק), ורישומו בקריאת התורה", סיני, קז (תשנ"א), עמ' 242-254.

13 תוספתא, שבת יד(יג); ד: תלמוד בבלי, שבת קט"ו, ע"ב. הנקודה הזאת מודגשת על ידי בית-אריה בספרו *Hebrew Codicology* (הערה 7 לעיל) ובמאמרו "How Hebrew Manuscripts are Made" (הערה 2 לעיל). ראה גם: I. M. Resnick, "The Codex in Early Jewish and Christian Communities", *Journal of Religious History*, 17 (1992), pp. 1-17.

14 ראה את הדוגמות המצוטטות על ידי D. Urman במאמרו "Jewish Inscriptions from Dabbura", *Israel Exploration Journal*, 22 (1972), pp. 16-23. זוסמן, כתובת הלכתית מעמק בית-שאן: סקירה מוקדמת", תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 88-158; י' נוה, על פסיפס ואבן: הכתובות הארמיות והעבריות מבתי הכנסת העתיקים (תל אביב, תשל"ח); י' יהלום, "התפילה לרבים בכתובות בתי-הכנסת", קתדרה, 19 (תשמ"א), עמ' 44-46.

15 ראוי לציין ששטיינשניידר כבר עמד על כך באמצע המאה הקודמת במחקרו על ספרות עברית; ראה את המהדורה העברית בשם ספרות ישראל, בתרגומו של צבי מאלטער (ורשה, תרנ"ז), עמ' 87-88; הנימוקים של שטיינשניידר מצוטטים בסוף מאמרי "תפקידם של קטעי

הביטו וראו עד כמה השתנה המצב מן מאה השנים-עשרה ואילך שאז הגיע הקודקס העברי (שנקרא בכינויו הערבי "מוסחף") לשיא הישגיו ביופיו, בתועלתו, ובהשפעתו.¹⁶ מאמצים נעשו לשפר את איכות הקלף, להשתמש גם בנייר, ולנקוט טכניקות ממינים שונים בכתיבת הטקסט ובהצגתו. הסופרים תכננו בדייקנות את סדר הגליונות ומספריהם; סרגלו בזיהרות את העמודים ויישרו את השורות (באמצעות שימוש ב"מסטרה"); ומיספרו את חלקי התוכן המגוונים. אף ציורים ואיורים מצאו להם את מקום ככתבי-היד והופיעו קולופונים עם פרטים על הסופר, על חייו, ועל עבודתו.¹⁷ איננו מפתיע הוא שההתפתחויות החשובות האלה באו לידי ביטוי גם בסידורי התפילות של המרכזים היהודים השונים באמצע ימי הביניים. תשומת לב זהירה הופנתה לתבניתם של העמודים, והנוסח היסודי הקנה לעצמו גוון של הוספות, במגמה לא רק להסביר לקורא את פשר התפילות אלא אף למצוא חן בעיניו. אוספי הלכות ולוחות השנים נכללו בסידורים, ופירושים מסוגים שונים נתוספו לטקסט, כאלו היה חלק מכתבי-הקודש. לא הצטמצמו ההערות האלה להדרכה הלכתית ולמשמעות הטקסט אלא התפשטו, כדרכם בפרשנות המקרא, לתחומים רבים, כאשר מחבריהם מנצלים את נוסחי התפילות לתלות את דיעותיהם בשערות המלים והאותיות שמצאו שם. כך, למשל, שאבו מן המקור הליטורגי סודות הקבלה, הפילוסופיה של הדת, ועקרונות הלשון והספרות. אחד מן הספרים הנהדרים ביותר בקהילה היה לפעמים הסידור של החזן הנשמר בבית הכנסת, גם לשימוש בזמני תפילות ציבוריות, גם לנוסח תקני וסמכותי, אותו הגיהו המומחים מדי פעם בפעם, ועל פיו תקנו אנשי הקהילה

הגניזה הקהירית בחקר תולדות התפילה" העומד להופיע במקום אחר.

16 על דבר ה"מוסחף", ראה מסכת סופרים ג:ו, וספר הלכות גדולות, בעריכתו של א' הלדסהיים, א (ירושלים, תשל"א), עמ' 404. אצל עדות המזרח בימי הביניים, הכינוי לקודקס של התורה היה "מסחף תורה" או "מסחפא דאורייתא", כפי המתועד בקטעי הגניזה בקיימברידג', ט-ש 12.791 ו-ט-ש A41.41. ש"ד גויטיין מתאר את מלאכת הסופר בתקופת הגניזה בספרו *A Mediterranean Society* (Berkeley-Los Angeles-London, 1971), pp. 228-240.

17 ראה רמב"ם, משנה תורה, הלכות מלווה ולווה טו:ב; הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה א-א:א; מהר"ם מרוטנבורג, תשובות פסקים ומנהגים (בעריכתו של י"ז כהנא), ב (ירושלים, תש"ך), מספר 56, עמ' 50-52; ספר חסידים (בעריכתו של י' וויסניטנסקי וי' פריימאן; מהדורה שנייה; פרנקפורט ע"נ מיין, תרפ"ד), עמ' 184; R. Pozner and I. Ta-Shma. *The Hebrew Book: An Historical Survey* (Jerusalem 1975); C. Sirat and L. Avrin. *La Lettre Hebraique et sa Signification: Micrography as Art* (Jerusalem-Paris 1981) השווה גם *Manuscripts Médiévaux-1 Hebrew Codicology* המצוטטים בהערה 7 לעיל.

שזכו לרכוש להם סידורים את הנוסחים הנמצאים בהם.¹⁸

במאמר ארוך ומאלף שיצא לא מזמן, פרופסור עזרא פליישר אסף, תיאר וחקר עשרים ושבעה קטעי גניזה הכוללים מגוון מקיף של תפילות קבע לפי נוסח ארץ ישראל וזיהה אותם כמעשה ידיו של סופר אחד. ניתוחו של פליישר הביאו לידי כמה מסקנות שהן חשובות לענינו:

1. דפי כתבי היד אינם שייכים לקודקס גדול אחד אלא עומדים בפני עצמם, ורק במקרים מעטים נשתמרו בזוגות רצופים.

2. הקטעים האלה מכוונים לשימושם של יחידים בלבד.

3. החומר שייך לסוף המאה האחת-עשרה או תחילת המאה השנים-עשרה ושימש את קהילות ארץ ישראל שבמצרים.¹⁹

עתה הגיע הזמן לחזור לחציה האחרון של תקופת הגאונים ולנתח את הנתונים הפיסיים של מדגם טיפוסי של קטעי גניזה השייכים למאות התשיעית עד השנים-עשרה.²⁰ לשם המדגם הזה בחרתי בשמונים קטעים הכוללים תפילות קבע והמפוזרים במקומות שונים באוספי הגניזה בקיימברידג'.²¹ הקטעים האלה מתאימים במיוחד לניתוח הזה, בגלל שכבר זכו לתיאורים מפורטים על ידי ועל ידי קודמיי המובאים בספרי שיצא לאור לפני מספר חודשים בשם

18 ראה, למשל, מחזור ויטרי, בעריכתו של שמעון הורוויץ (גירנבערג, תרפ"ג), ועץ חיים: הלכות פסקים ומנהגים, בעריכתו של ישראל ברורי, שלושה כרכים (ירושלים, תשכ"ב-תשכ"ז). בין כתבי-היד הנהדרים, אפשר למנות בספריית האוניברסיטה בקיימברידג': *Hebrew Manuscripts at Cambridge* Add.667.1, Add.662, Or.785 *University Library: A Description and Introduction* (Cambridge, 1997), pp. 216-218, 224-225, 227-228; T. and M. Metzger, *Jewish Life in the Middle Ages: Illuminated Hebrew Manuscripts of the Thirteenth to the Sixteenth Centuries* (London-New York, 1985).

19 עזרא פליישר, "קטעים מקובצי תפילה ארץ-ישראלים מן הגניזה", קבץ על יד, ס"ח 13 (23) (תשנ"ו), עמ' 91-189.

20 דנתי בהתפתחויות הליטורגיות של התקופה בכלליהן בפרק 5 של ספרי *Judaism and Hebrew Prayer* (הערה 4 לעיל) וסיכמתי את המצב ההיסטורי במאמרי "Codicological Aspects" (הערה 5 לעיל), עמ' 124-125.

21 הסימונים של קטעי הגניזה האלה הריהם כדלהלן: Add.3158, Add.3159.1-9, Add.3159.11-15, Add.3160.1-16, Add.3161-2, Add.3356, Add.3361, Add.3366, Add.3369; Or.2116.12a.3, Or.2116.19.8-11; T-S 6H2.1, 6H3.7, 8H9.5, 8H10.6, 11.15, 8H11.4, 8H16.22, 8H23.10, 8H24.5, 10H1.4, 7, 10H8.7, 13H4.3; T-S A29.51, 93, A40.34, A41.50, H2.4, 20, 49, 76, 95-96, 106, 136, 146, H18.43; T-S Misc.24.137.4a, 12a, Misc.28.77, 247; T-S NS 121.3, 123.119, 125.149, 150.36, 59, 184.

מעוזרי המחקר שלי בספריית האוניברסיטה בקיימברידג', במסגרת סידרת המחקר והפרסום של היחידה לחקר הגניזה.²² תאריכיהם של הקטעים משתרעים מן המאה התשיעית או העשירית עד המאה השנים-עשרה או השלש-עשרה, ונוטה אני לדעה שרובם שייכים למאה האחת-עשרה. אין זיקה בולטת בין הופעתם בתיאורים האלה לבין מצבם הפיסי שעלולה להעמיד בסימן שאלה את ישימותם לגבי מסקנותיי. לכן מתקבל על הדעת שהנתונים שהוצאנו מהם יעלו בקנה אחד עם חומר גניזה אחר מן התקופה ההיא הכולל אף הוא אותן תפילות קבע. כוונתי היא להביא בזה פרטים על חומר הכתיבה ועל צורת הכתב; על גודל הקטעים ועל מספר עמודיהם ושורותיהם; על הניקוד ועל טיב ההערות במקרים שישנן כאלה; ועל טכניקות הנקוטות בידי הסופרים שניתן לזהותן בטקסטים.

מעניין הוא שמתוך שמונים הקטעים האלה, עלה שיש ארבעים הכתובים על קלף וארבעים על נייר. רוב הטקסטים המשתמשים בצורת הכתב המרובעת (34 מתוך 44) כתובים על קלף (כולם, חוץ מחמשה, נכתבו בארצות המזרח), ואילו רוב הטקסטים המשתמשים בצורת הכתב הרהוטה או הבינונית (31 מתוך 36) כתובים על נייר. המידות הגדולות ביותר לקטעי הקלף הריהן 23 ס"מ באורך ו-24 ס"מ ברוחב ולקטעי הנייר הריהן 35 ס"מ באורך ו-26 ס"מ ברוחב. המידות הקטנות ביותר לקטעי הקלף הן 9 ס"מ באורך ו-9 ס"מ ברוחב ולקטעי הנייר הריהן 9 ס"מ באורך ו-8 ס"מ ברוחב. עולה לנו מכל הסטאטיסטיקה הזאת שהגודל הממוצע של קטע הקלף הריהו 15.82 ס"מ על 14.47 ס"מ ואילו זו של קטע הנייר הריהו 16.70 ס"מ על 12.62 ס"מ. למרות שיש מקרים חריגים בהם מספר העמודים מגיע עד 61 (קלף) ו-16 (נייר),²³ המספר הממוצע הריהו 2.7 עמודים לקלף ו-4.8 לנייר, דהיינו 3.76 בסך הכל. לגבי השורות, הרי שמספרן נע בין 9 עד 32, כלומר שהממוצע הוא 15.6 שורות לקטעי הקלף ו-18.2 לקטעי הנייר, דהיינו ממוצע של 16.86 שורות בסך הכל. יש ניקוד משיטות הניקוד הידועות, אם לפעמים הוא חלקי שבחלקי, ב-37 מתוך 80

22 פרטים על חלקם מן הקטעים האלה נמצאים בשני ספריי *Published Material from the Cambridge Genizah Collections A Bibliography 1896-1980* (Cambridge, 1989), עמ' 39-40, 72-74, 91, 108, 112-114, 131, 150, 329, 411-412, ו-*Hebrew Manuscripts* (הערה 18 לעיל), עמ' 247-261, 268. הנתונים השייכים לקטעים אחרים נאספו על ידי עמיתי ביחידה לחקר הגניזה בקיימברידג', אלי ווינברגר, העוסק כעת בהכנת רשימה מלאה של קטעי התפילה באוספי הגניזה של קיימברידג'.
23 ראה, למשל, את הקטעים Add.3356 ו-Add.3158.

הקטעים, ולא ניתן להסיק שיש הבדל משמעותי מבחינה זו בין קלף ובין נייר, או בין כתיבה מרובעת לבין כתיבה רהוטה או בינונית.

בעניין הטכניקות הנקוטות בידי הסופרים, אף אם נקח בחשבון שמדובר כאן בקטעים ולא בכתיב-יד שלמים, העדרותן של שיטות עקביות היא בכל זאת ראויה לציון. רק במקרים נדירים אפשר לזהות את שרטוט השורות, שימוש באותיות יותר גדולות (לדוגמה, בכותרות), או שריד כלשהו מקולופון מקורי.²⁴ מדי פעם, ולא יותר, נתקל החוקר בציורים או בציונים בשוליים, ובקטע אחד יש לכאורה רשימת מספרים.²⁵ שכיח הוא השימוש בראשי תיבות, למשל בהתחלותיהן של ברכות ותפילות הידועות ביותר.²⁶ אם נרשה לעצמנו להביא בזה גם קצת מידע על התוכן, כדאי להעיר שבדרך כלל הטקסט מגביל את עצמו לקריאת השמע וברכותיה ולתפילת העמידה של חול, שבת ומועדים, להגדה של פסח ולברכת המזון, מבלי לכלול פיוטים או חומר נוסף אחר. הוראות והערות ביהודית-ערבית מופיעות ב-16 מקטעי הקלף וב-20 מקטעי הנייר אבל הפרופורציה של השימוש ביהודית-ערבית נראית קטנה יותר בחומר הארצישראלי מאשר בחומר ממקור אחר.

לדעתי, ניתן להסיק כמה מסקנות כלליות מן הנתונים הנ"ל:

1. החומר שנבדק ממחיש את המעבר משימוש בקלף לשימוש בנייר ועל התפתחותה של הכתיבה מן הסגנון המרובע לסגנון הרהוט.
2. צורת העמוד משתנית מ"ריבוע" ל"מלבן", והיינו ככל שהדף מתארך הופך הטקסט הכתוב צר יותר.
3. אע"פ שקשה לקבוע את המספר המוחלט של העמודים, וזאת משום שיתכן שהיו עמודים אחרים שהלכו לאיבוד או שסומנו ותוארו במסגרת קטע כתב-יד אחר באותו אוסף או באוסף אחר, בכל זאת, ניתן אולי להבחין בגידול במספר העמודים והשורות בשלב המעבר מקלף לנייר.
4. על אף שיש שימוש כלשהו בטכניקות הסופרים, אין ספק שעדיין חסרות מכל וכל עקביות ומקצועיות בתחום הזה.
5. קיימת נטייה להכניס לטקסט הערות הלכתיות, הכתובות ביהודית-ערבית, לכאורה בהשפעתם של רס"ג ושל גאוני בבל האחרים, ובמיוחד במרכזים שם היתה ידם רב להם בהלכה.
6. קרוב לוודאי שרובו של החומר, אפילו הרוב המכריע, מהווה דוגמות

24 ראה, למשל, את הקטעים T-S 6H3.7, 10H1.4, 10H1.7, H2.76, H2.96

25 ראה, למשל, את הקטעים Add.3159.11-12, Or.2116.19.9, 11, T-S 6H2.1, Misc. 24.137.4a, NS 150.59

26 ראה, למשל, את הקטע T-S 10H1.7

קדומות ליצורו ולשימושו של הקודקס העברי. ועל כן, שומה על החוקרים הן בפליאוגרפיה והן בתולדות הספרות להיות זהירים בהבחנתם בין מה שקרה בשלב הראשון של השימוש בקודקס לבין ההתפתחויות שבאו בעקבותיו.

7. דבר נוסף הראוי לבחינה הריהו השאלה אם האמצעים בהן השתמשו כדי לרשום את תפילות הקבע היו זהים לאלה שהשתמשו לכתיבת נוסחי הפיוטים, ואם לא, באילו היבטים השתנו.

ומהי, אפוא, החשיבות של הנתונים ושל המסקנות שהעלינו לעיל לתולדות התפילה מן המאה התשיעית עד המאה השתים-עשרה ואיזו משמעות יש בשינויים שחלו בסידורי התפילות במשך השנים האלה? דומני שאפשר להניח שבתחילת התקופה ההיא מדובר בחומר שהיה לפני כן, אפילו זמן קצר לפני כן, רובו או כולו בעל פה ולראות במספר מסויים מן הקטעים נסיונות קדומים, לעתים קרובות אולי אף אישיים ולא ציבוריים, לרשום את נוסחי התפילות.²⁷ התפתחויות בשימוש הקודקס אצל היחידים עודדו את התהליך הזה והביאו לידי תפיסות חדשות לגבי טיבה של הספרות הרבנית, דהיינו תוכן "התורה שבעל פה". ככל שהרבו לכתוב את נוסחי המסורות הרבניות באופן יותר שיטתי ויותר מכובד, גברה הנטייה לראות בהם מעין כתבי-קודש. הפנקס התפתח לקודקס, האדם הפרטי השתנה לסופר מקצועי, והטקסטים שהיו מעין רשימות של תפילות הפכו לסידורים. לכן באו דורות אחרונים לצרף אל סדורים האלה, הערות, הוראות, פירושים וקישוטים, וכתוצאה מזה, הגדילו את חשיבותם ויפו את צורתם. סיכומו של דבר, לא זו בלבד שהמצב הפיסי של החומר השפיע על הסטאטוס הדתי שלו, גם הסטאטוס הזה מצידו שב והטביע את חותמו על הרצון לכבד את החומר הפיסי בעצמו.

27 לגבי מסירה שבעל פה, ראה י' ברורי, "ספרות הגאונים והטקסט התלמודי", מחקרי תלמוד (בעריכת י' זוסמן וד' רוזנטל), א (תש"ן), עמ' 237-303, ואף את המקורות המצוטטים בהערות 3 ו-15 לעיל.